

**O SĂRBĂTOARE A CULTURII ROMÂNEȘTI –
500 DE ANI DE LA TIPĂRIREA PRIMEI CĂRȚI
PE TERITORIUL ȚĂRII NOASTRE:
LITURGHIERUL LUI MACARIE IEROMONAHUL (1508-2008)**

Lucian PETROAIA

În 2008 se împlinesc 500 de ani de la tipărirea primei cărți pe teritoriul țării noastre. Și nu orice fel de carte: este vorba de un liturghier, cartea de căpătâi a preotului, după care se săvârșește Sfânta Liturghie. Nimic de mirare, întrucât la anul tipăririi, 1508, ne situăm în plină perioadă de credință și cultură, îngemănate, când Biserica ocupa locul ei în societate, esențial, de instituție care promova cultura și progresul în spațiul românesc.

Acest liturghier este prima carte tipărită pe teritoriul românesc, la puțin peste jumătate de secol de când geniul lui Guttenberg revoluționa civilizația omenirii! Este primul liturghier ortodox tipărit! Este momentul de mare schimbare în cultura românească, în Biserica Ortodoxă din Țările Române. De acum se tot restrânge arta manuscrisului și se înlocuiește cu cartea tipărită. Așadar, un moment referențial în cultura românească, despre care se va mai pomeni în cursul anului 2008.

Modestul nostru studiu se dorește un omagiu adus acelor pionieri ai tiparului de pe teritoriul românesc, reformatori ai cultului și artizani ai limbii române bisericești și literare, începând cu Macarie Ieromonahul, continuând cu Diaconul Coresi și mitropolitul Simeon Ștefan și aflând împlinire prin Sfinții Mitropoliți Dosoftei, Varlaam și Antim Ivireanul.

1. Cine este ieromonahul Macarie?

Un monah muntegrec care, deși dedicat slujirii Domnului, deprinsese încă din tinerețile lui și arta lui Guttenberg. Avea o bogată experiență tipografică: lucrase la Veneția ca revizor de texte slavone și supraveghetor de tipar (Nota Bene: în Italia erau atunci peste 79 de mari tipografii!), în atelierile lui Aldo Manuzio și ale lui Andreas Torresano¹, unde învățase arta gravurii, zețăria, miniaturistica,

¹ Virgil Molin, Dan Simonescu, *Tipăriturile ieromonahului Macarie pentru Țara Românească (la 450 de ani de la imprimarea Liturghierului, 1508)*, în „Biserica Ortodoxă Română”, LXXVI(1958), nr. 10-11, p. 1016.

Danubius, XXV, Galați, 2007, p. 253-260.

tainele hârtiei și ale cernelurilor, legătoria. Aici tipărise un liturghier slavon, comandat de prințul Gheorghe Țernoevici din Muntenegru (pr.prof. Ene I.Braniște arată că e vorba, totuși, de un Missale Romanum). Tot cu ajutorul acestui prinț și protector al său, cumpără și instalează o tipografie venețiană în mănăstirea din Cetinje, unde tipărește un Molitfenic, un Octoih și o Psaltire, între anii 1494-1495².

După anul 1496, când turcii cuceresc Serbia și Muntenegru, se risipește și tipografia lui Macarie de la Cetinje. Împreună cu prințul Țernoevici, ieromonahul Macarie fugе la Veneția, apoi la Ravena. De aici drumurile lor se despart pentru totdeauna: prințul este predat turcilor, care îl exilează undeva în Asia Mică, unde și moare, iar Macarie se refugiază în Muntenia, la domnitorul Radu cel Mare, unde află adăpost și sprijin pentru pasiunea sa pentru tipar. Aici el cunoaște punctual culminant al carierei sale tipografice.

Obiectul studiului nostru, Liturghierul tipărit de Macarie (1508) este considerat de specialiști (teologi, filologi, lingviști, experți-tipografi) drept momentul de început al tiparului românesc. Deși este tipărită în limba slavonă, de către acest călugăr muntenegrean, fugit în Muntenia de frica turcilor, această carte are o valoare uriașă pentru întreaga cultură română, alături de celelalte două opere tipografice macariene: Octoihul (1510) și Tetraevanghelul (1512).

2. Contextul istoric al tipăririi Liturghierului de la 1508

Este creat, în plan intern, de prospera domnie a lui Radu cel Mare (1495-1508), care ctorește mănăstirea Dealu, își înnobilizează capitala - Târgoviște și aduce pe scaunul Ungrovlahiei, ca mitropolit, pe fostul patriarh al Constantinopolului, Nifon, ierarh luminat și iubitor de cultură. Domnul favorizează opera culturală de la curte și din țară prin bunele relații cu Veneția și Ungaria, pe fondul expansiunii puterii otomane, care cucerește Serbia. Astfel ajung în Muntenia, găzduiți chiar la curte, câțiva cărturari sârbi: Maxim Gheorghe Brancovici, monahia Anghelina, preotul Solomon Țernoevici și ieromonahul Macarie.

Oferind sprijin total acestuia din urmă, domnitorul Radu Vodă cumpără o tiparniță venețiană, pe care Macarie o instalează undeva în Târgoviște. Aici, în perioada 1508-1512, tipărește cele trei cărți liturgice sus-menționate: Liturghierul, Octoihul și Tetraevanghelul.

² Pr. Virgil Godeanu, *Cu privire la Liturghierul slavonesc al ieromonahului Macarie (1508)*, în „Glasul Bisericii”, XVII(1958), nr. 6-7, p. 599.

3. Anul tipăririi, locul și sursele folosite pentru imprimarea Liturghierului de la 1508

În postfața lucrării³, la Colofon, se află înscrisul: „Începutu-s-a această sfântă carte numită Liturghie din porunca domnului Io Radu Voievod, căruia să-i fie pomenire veșnică. Și s-a săvârșit această carte din porunca în Domnul Hristos și de Hristos iubitorului și de Dumnezeu păzitelui și prealuminatului Domn Io Mihnea, Mare Voievod a toată Țara Ungrovlahiei și a Podunaviei, fiul marelui voievod Io Vlad, în anul întâi al domniei sale, ostenindu-se pre smeritul monah și preot Macarie, în anul 7016, ocolul soarelui 16, al luni 5, indiction 11, luna noiembrie, 10 zile”.

Este clar că lucrul începuse încă din anul 1507 (sau chiar mai dinainte) și că s-a sfârșit în 1508, la începutul noii domnii. Printre rânduri se poate citi diplomația ieromonahului-redactor, care căpătase, probabil, cea mai mare parte de bani, de la domnitorul Radu, mort între timp, și care, pentru “săvârșirea” lucrului, avusese nevoie de alte surse de finanțare, cât și de îngăduința domnească de a răspândi tipăritura în toată țara. Astfel se poate interpreta hiritisirea din Colofon, deși aceasta era în uzanță în epocă.

Asupra locului tipăririi există mai multe opinii. Unele voci-cele mai numeroase- afirmă că ar fi vorba de Târgoviște⁴, oraș supranumit „*unul din centrele europene ale leagănului de tipar chirilic*”⁵. N. Iorga, N. Cartoian, S. Pușcariu, în ale lor „Istoria ale literaturii române” susțin că ar fi vorba de mănăstirea Dealu. Alții vorbesc despre mănăstirea Bistrița Vâlcii, mănăstirea Snagov⁶ sau Curtea de Argeș⁷, iar Al. Odobescu, chiar de Veneția. Dintre toate acestea, varianta cea mai plauzibilă ar fi Târgoviște. Argumentarea este, pe de o parte, dată de multe erori ale tipăririi (erori legate de ortografie și ortoepie, tehnica zațului, formele inegale ale literelor, sistemul de coasere etc. - neîntâlnite în tipăriturile venețiene), iar pe de altă parte, de totala disponibilitate și susținere

³ Vezi referințe la Nicolae Iorga, *Istoria Bisericii Românești*, Editura Ministeriului de Culte, ediția a II-a, revăzută și adăugită, București, 1928, retipărită prin fotocopiare la Editura Gramar, București, 1995, vol I, p. 129, Ion Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografie românească veche*, tom. I, p. 1, Pr. prof. dr. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, Editura „Trinitas”, Iași, 2004, vol. I, p. 465-467, Doina Braicu, pr. Victor Bunea, *Cartea veche românească din sec. XVI-XVII, în colecțiile Arhiepiscopiei Sibiului*, Ed. Centrului Mitropolitan Sibiu, 1980, p. 13.

⁴ Pr. Nicolae Dura, *480 de ani de la tipărirea Liturghierului slavon, prima carte imprimată în Țara Românească de călugărul Macarie, la îndemnul voievodului Radu cel Mare, 1508*, în „Biserica Ortodoxă Română”, CVI(1988), nr. 7-8, p. 56.

⁵ Cornelia Papacostea Danielopolu, Lidia Demeny, *Carte și tipar în societatea românească și sud-europeană, în sec. XVII-XVIII*, Editura Eminescu, București, 1985, p. 51.

⁶ P.P. Panaitescu, *Contribuții la începuturile tipografiei slave în Țara Românească*, în vol. „Studii și cercetări de bibliografie”, I, București, 1955, p. 235.

⁷ Grigore Crețu, *Tipografiile din România, de la 1801 și până astăzi*, București, 1910, p. 25.

financiară a domnitorului Radu Voievod și de pasiunea livrescă a mitropolitului Nifon.

Se presupune că, pentru traducere și realizarea tipografică, lui Macarie i s-au pus la dispoziție toate manuscrisele liturgice care circulau în spațiul românesc și în cel balcanic, pentru a prelua textele prin confruntare, pentru a alege, pentru a se inspira din vignete, gravuri, medalioane, letrine⁸. De altfel, textul preia părți consistente din izvoare consacrate în epocă: *Povățuirile către preoți ale Sf. Vasile cel Mare* (sec. IV), *Cormceaia Kniga* (sec. XIII), *Diataxele lui Filotei al Constantinopolului* (sec. XIV).

4. Câteva date tehnice privind descrierea tipăriturii

Dimensiunile cărții sunt de 22,2 x 16 cm. Tipăritura are 128 de foi, în quarto, în 17 facsimile: primul nenumărat, de 4 file, următoarele 15 de câte 8 file fiecare, iar ultimul de 4 file. Fiecare fascicul are numerotarea pe prima și pe ultima pagină. Fiecare pagină are 15 rânduri, tipărite la două culori: negru și roșu⁹, cu un blanc generos (2,5 cm-la cotor, 3 cm-sus, 4 cm-dreapta, 5 cm-jos) pe câmpul paginii, în jurul textului imprimat.

Hârtia este de calitate relativ bună, groasă și de grosimi diferite, ceea ce înseamnă că la tirajul scos (se apreciază cca 300 ex.) s-a folosit hârtie (italiană!) din două, trei sau mai multe serii de fabricație, element stabilit prin compararea filelor exemplarelor existente. Se pot identifica trei filigrane: o ancoră, într-un cerc, cu o stea deasupra, o cumpănă în cerc și o pălărie de cardinal¹⁰.

Legătura s-a realizat între coperte cu tăblițe de lemn, îmbrăcate în marochin roșu, spre vișiniu, iar lajele s-au cusut cu sfoară de cânepă, rezultând un cotor semirotonjit, căptușit cu pânză de cânepă. Pe exteriorul copertelor se remarcă o ornamentație sobră, combinată, cu motive florale și geometrice.

În interior se remarcă frumusețea tipăririi. Lipsește forzatz-ul. De asemenea se observă și imperfecțiuni legate de compresarea zațului. Frumusețea interioară este dată de forma groasă, clară, a slovelor tipărite. La decorația paginilor s-au folosit clișee xilografate deosebite de cele venețiene, inspirate după literele manuscriselor care circulau la noi sau după alte surse bizantine. Un model ornamental identificat este Tetraevanghelul lui Gavriil Uric de la Neamț, 1429¹¹.

⁸ Virgil Molin, Dan Simonescu, *op. cit.*, p. 1006.

⁹ Pr. C. Pistrui, *Liturghierul lui Macarie (1508) și tipografia din Țara Românească*, în „Mitropolia Ardealului”, III(1958), nr. 5-6, p. 453.

¹⁰ Virgil Molin, Dan Simonescu, *op. cit.*, p. 1027.

¹¹ Virgil Molin, *Observații și opinii noi în legătură cu tipăriturile ieromonahului Macarie*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, XLIII(1967), nr. 5-6, p. 382, 385. Pentru detalii a se vedea, de același autor, studiul *Tradiția artistică a Moldovei în tipăriturile ieromonahului Macarie*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, XXXV(1959), nr. 5-6, p. 303-313.

5. Cuprinsul Liturghierului¹²

a. Lucrarea debutează cu „*a celui între Sfinți Părintelui nostru, arhiepiscop al Cezareii Capadociei, Vasile cel Mare, povățuire către preot despre dumnezeiasca slujbă și despre împărtășire*” (f. 1-3). Aceasta cuprinde sfaturi de pregătire a preotului pentru Sfânta Liturghie, sfaturi extrase dintr-o scrisoare a Sfântului Vasile către noii hirotoniți și traduse chiar de Macarie din colecția de canoane și legi „*Cormceața Cniga*” (cap. 24). Liturghierele coresiene și alte ediții din secolele XVI - XVIII preiau aceste îndrumări, pentru evidenta lor utilitate în slujire. Aceste sfaturi se regăsesc, prelucrate, chiar și în cuprinsul liturghierelor actuale în acele „Povățuiri”, de la sfârșitul anexelor.

b. „*Arătarea capetelor...*” (f. 3-4) este un sumar care nu indică foile pentru capitolele respective. Abia aici găsim titlul lucrării: „*Arătarea capetelor acestei sfinte cărți, numită «Liturghie»*”. Această denumire a Liturghierului a rămas în limbajul popular până astăzi.

c. „*Rânduiala dumnezeieștii slujbe, în ea și diaconicalele*” (f. 5 - 15) este o traducere fidelă a Diataxelor patriarhului Filotei al Constantinopolului (sec. XIV), care redau rânduielele de început: intrarea preotului în biserică, ritualul închinării, înveșmântarea și, foarte important, rânduiala Proscomidiei. Lipsesc: rugăciunea la bederniță, rugăciunea la spălarea mâinilor, binecuvântarea amestecării vinului și a apei, formula scoaterii miridei Maicii Domnului.

d. Ca particularități ale rânduielelor de Proscomidie ale timpului, arătăm că erau în uz: folosirea prescurilor fierbinți la proscomidit, pomenirea Sfintei Cruci și a Puterilor Cerești la scoaterea miridei I, pomenirea sfinților sârbi Sava și Simion, proscomidirea de către diacon pentru sine și pentru cei pe care îi pomenea el.

e. În ceea ce privește rânduiala Liturghiei Sfântului Ioan Gură de Aur, ediția lui Macarie prezintă următoarele diferențe tipiconale, comparativ cu Liturghierul românesc-ultima ediție (2000):

- rugăciunile antifoanelor erau puse înainte de ecfonisele de la ecteniile mici;
- ca antifoane erau rânduieți și Psalmii 91, 93, 94 (antifonici);
- la Trisaghion, preotul mergea direct la Sintronion, unde zicea „Binecuvântat ești pe Scaunul Slavei Tale...”;
- căderea la Apostol se făcea la „Aliluia” - doar la Sfânta Masă și în Altar;
- la ectenia întreită:
 - nu avea cerere pentru arhieru;
 - avea cerere pentru „Doamna Țării”;

¹² Am folosit ediția critică a lui P.P.Panaitescu, *Liturghierul lui Macarie*, Editura Academiei, București, 1958. Vezi și textul pr.prof.dr. Ene Braniște, *Liturghierul slavon tipărit de Macarie la 1508, studiu liturgic*, în „Biserica Ortodoxă Română”, LXXVI(1958), nr. 10-11, p. 1035-1068.

- la Heruvic - cădea diaconul;
 - nu se făceau pomenirile, ci se zicea doar „*Pre voi pre toți...*” și când intra, preotul zicea: „*Ridicați-vă porți...*” și doar troparul „*Iosif cel cu bun chip...*”;
 - răspunsul: „*Mila păcii*”... avea formula veche „*Milă, pace, jertfă de laudă*”;
 - nu se clătina Aerul la Crez și se lua la „*Să stăm bine...*”, rostindu-se „*Sfinte Dumnezeule*”;
 - la Epicleză nu se spunea troparul Ceasului al III-lea;
 - preotul zicea: „*Plinirea Sfântului Duh*” și „*Căldura Sfântului Duh*” atunci când punea în potir părticica „*IIS*” din Sfântul Agneț, respectiv căldura;
 - diaconul punea orarul cruciș chiar la momentul împărtășirii.
- f. Fascicolul cu „*Dumnezeiasca slujbă (Liturghie) a celui între sfinți Părintelui nostru Vasile cel Mare*” (f. 57-86), debutează cu același frumos frontispiciu. Conține doar rugăciunile specifice acestei Liturghii, cu notița că până la rugăciunile pentru catehumeni se spun “ale Sfântului Ioan Hrisostom”. Particularitățile Liturghiei vasiliene din ediția 1508 sunt următoarele:
- avea o ectenie specială pentru fotizomeni (se spunea din Miercurea Crucii până în Miercurea Mare, ca la Preveștenie, astăzi);
 - lipsesc anumite îndrumări tipiconale, care ar fi fost necesare, dat fiind faptul că această Liturghie se săvârșește rar, cât și heruvicile speciale din Joia sau Sâmbăta Mare;
 - rânduia un dialog preot-diacon; la „*Să stăm bine...*” (preotul), „*Sfinte Dumnezeule...*” (diaconul), „*Să stăm cu frică...*” (preotul), „*Sfinte Tare...*” (diaconul), „*Să luăm aminte*” (preotul), „*Sfinte fără de moarte*” (diaconul), „*Sfânta Jertfă cu pace a o aduce*” (preotul), „*Miluieste-ne pe noi*” (diaconul);
 - a treia binecuvântare a Darurilor se făcea la cuvintele „*Care S-a vărsat pentru viața lumii*”;
 - folosește formula „*Capetele noastre...*” ca astăzi, la ierurgii;
 - rugăciunea de mulțumire a preotului de după Euharistie se spunea în taină, în timp ce diaconul spunea „*Drepti primind...*”;
 - preotul zicea „*Cu frică...*”, iar diaconul doar: „*să vă apropiați*”, cu potirul în mână;
 - diaconul este cel care rostește: „*Cu pace să ieșim...*”;
- g. “*Prejdeosfeștenia*” (f. 87 - 106) nu este prefațată de instrucțiunile de astăzi din Liturghier. Diferențele sunt următoarele:
- începe cu binecuvântarea mică (pe ideea că începe ca o vecernie). Liturghierul de la Kiev (1629), îndreptat de arhim. Petru Movilă corectează prima dată această eroare tipiconală și teologică;
 - „*Înțelepciune drepti*” zicea diaconul;

- la ectenia a treia, numită „ectenie mare” : se desfăcea antimisul, după care urma o ectenie pentru catehumeni;

- la Heruvic se cădea doar Altarul;

- concedierea credincioșilor o făcea diaconul.

h. Ultimele pagini ale cărții cuprind rugăciuni pe care le zice diaconul la Litia Vecerniei Mari (are și o rânduială schematică a Litiei), la coliva pomenirii Sfinților, la Litie „când voiești”, rânduiala Vecerniei, Utreniei, a otpusturilor, dezlegarea mare, cele două heruvice.

Așadar, Liturghierul macarian vădește un cuprins bogat, cu o mare apropiere tipiconală de rânduielele de astăzi.

6. Importanța Liturghierului lui Macarie

Imprimat la nici șapte decenii de la descoperirea lui Guttenberg, într-o zonă tensionată a Europei, Liturghierul lui Macarie este prima carte tipărită pe teritoriul țării noastre. Pe exemplarul studiat de noi la Biblioteca Academiei (cota CRV 1), excelent restaurat, sunt două însemnări în limba română: „*Prima carte tipărită*” și „*Prima tipăritură românească*”, însemnări care susțin importanța excepțională a tipăriturii. Mai întâi arătăm că această lucrare deschide șirul unor pasionați ierarhi și preoți tipografi, pe linia înaintașilor grămăticici, copişti și miniaturişti moldoveni și munteni.

În al doilea rând, trebuie apreciat faptul că, grație râvnei lui Macarie și deschiderii voievozilor munteni, la 1508, în Țara Românească exista o tipografie, construită sau mai degrabă adusă aici, dar capabilă de reale performanțe¹³. Și aceasta înainte de alte tipografii ce aveau să devină celebre, dar mai târziu, în Europa.

Astfel apare la noi, la români, primul Liturghier ortodox, tipărit cu ani buni înainte de edițiile sârbo-bulgară (Veneția, 1519), greacă (Veneția 1526)¹⁴, ruteano-ucraineană (Vilna, 1583), rusă (Moscova, 1602!). De altfel, textul acesta, îngrijit tipărit, sintetizând toată tradiția românească manuscrisă de până la acea dată, rămâne normativ pentru o lungă perioadă ulterioară¹⁵. Este preluat și în manuscrise de secol XVI și XVII, este folosit de Coresi ca principală sursă de traducere pentru liturghierul în limba română (1570) și este considerat prototipul liturghierului slav.

Cultural vorbind, deci, liturghierul macarian situează Țările Române (acolo unde a circulat) între statele europene ale vremii, cu mari deschideri și năzuințe

¹³ Barbu Theodorescu, *Prima tipografie a Țării Românești*, în „Biserica Ortodoxă Română”, LXXVI(1958), nr. 10-11, p. 992-1004.

¹⁴ Pr. Ene Braniște, *op. cit.*, p. 1037.

¹⁵ Idem, *O prețioasă fotocopie a Liturghierului lui Macarie, 1508*, în „Biserica Ortodoxă Română”, LXXXI(1963), nr. 3-4, p. 381.

spirituale. De aceea, pentru importanța ei, această tipăritură macariană este pe drept considerată un „*incunabul românesc*”¹⁶.

Din punct de vedere politic însă, prin acest mecenat s-a încercat o supradimensionare a puterii domnitorului în fața mitropolitului și chiar o formă de subordonare a Bisericii de către statul feudal (vezi stema țării, reprodusă în mai multe locuri). Dar, prin această performanță tehnică de tipar și prin modul în care a receptat lucrarea, Biserica munteană și-a consolidat poziția, atât în fața statului, cât și în fața Bisericilor vecine, dovedind că are oameni luminați, într-un popor însetat de duhovnicie și cultură.

Prin Macarie - „*primul tipograf din istoria literaturii române*”¹⁷ și prin Liturghierul tipărit de el, păstrat doar în cinci exemplare în țară (trei la Biblioteca Academiei, unul la Biblioteca Centrală de Stat și unul la Biblioteca Mitropolitană din Sibiu)¹⁸, cultura noastră a strălucit cu putere în Balcani și în Europa. Iar astăzi suntem beneficiarii acestui tezaur spiritual. Cu pioșenie să redescoperim, așadar, în anul jubiliar 500 de la tipărire, această piesă de valoare a culturii noastre, care ne așează, ca români și creștini, la loc de cinste în universalitate.

***A CELEBRATION OF THE ROMANIAN CULTURE – 500 YEARS SINCE
THE PRINTING OF THE FIRST BOOK ON THE TERRITORY OF
ROMANIA: THE MISSAL OF THE MONK MACARIE (1508-2008)***

- Abstract -

The author recollects an important cultural and religious event, which took place almost 500 years ago: the printing of the first book on the territory of Romania. It was an Orthodox Missal, printed in 1508, at “Dealu” Monastery, in Târgoviște.

¹⁶ Virgil Molin, *Observații și opinii...*, p. 382.

¹⁷ Antonie Plămădeală, *Dascăli de cuget și simțire românească*, E.I.B.M.B.O.R., București, 1981, p. 141.

¹⁸ Pr. Nicolae Dura, *op. cit.*, p. 56. Pentru alte detalii, a se vedea studiul lui Virgil Molin, *Mărturii bibliografice. Încă două exemplare din Liturghierul de la 1508 și un nou exemplar din Evangheliarul macarian (1512)*, în „Biserica Ortodoxă Română”, LXXVII(1959), nr. 2, p. 231-237.